

גדליה, רחל, רבין - הרהורים ציוניים־דתיים על ימי זיכרון

ישראל רוזנסון

א. זיכרון רבין ורחל - מבט מתשס"ט

מאמר פובליציסטי קצר שפורסם בחודש מרחשוון תשס"ט סיכם את אירועי השבוע שחלו בו יום הזיכרון ליצחק רבין ולרחל אמנו: "ההטענה מחדש של תאריך היסטורי, שלא ממין העניין, היא תופעה רווחת בהווה הישראלית. זהו מנגנון התמודדות חשוב של עיצוב זיכרון ושיוך אלטרנטיבי בחברה רבי־מגזרית ובווערת". להטענה זו מובאות דוגמאות אחדות, והחשובה לענייננו היא זו:

דוגמה אחרת, קרובה יותר ועל כן נעימה פחות, הוא יום פטירתה של רחל אמנו. כילד, איני זוכר שיום זה צוין במערכת החינוך הממלכתית דתי... ההתכנסויות בקבר רחל היו אז לא גדולות, והאוכלוסייה בציון [של רחל] הייתה ברובה חרדית. רצח רבין, ואי הנוחות שחש הציבור הדתי לאומי לאחריו מסיבות שונות ומובנות, עוררו מחדש את בכייה של רחל. נוח היה לברוח מחשבון הנפש - ובעיקר ממסע ההסתה נגד ציבור חובשי הכיפות - אל חיקה החמים והמנחם של רחל אמנו. בעוד הציבור הכללי טרם הצליח לגבש צביון ליום הזיכרון ליצחק רבין, הגיע הצביון האלטרנטיבי של הציבור הדתי, לכלל גיבוש!¹

אין ספק שהדברים משקפים נאמנה תחושה הרווחת בציבור הציוני־דתי, תחושה שיש לה תנא דמסייע בכתובים, המתחזקת על רקע עיגונם של הימים המדוברים בלוח

1 יוחאי בן גדליה, 'שלא ממין העניין', מקור ראשון, 14.11.2008, עמ' 21.

השנה.² במוכן מסוים, תחושה זו, המקנת גם כן, הניעה אותי להעלות עלי כתב את המחשבות שיוצעו להלן.

העיון המובא בזאת (על המתודולוגיה שלו עמדתי במקום אחר³) הוא הנחה על גבי הנחה: הנחת היסוד הראשונית והפשוטה שלו היא שהיחס הציוני-דתי ליום הזיכרון לרבין מושפע - בין השאר - מנוכחותם של שני מועדים שכנים בלוח השנה: האחד, שכנותו ישירה - יום הזיכרון לרחל, והאחר הוא צום גדליה. הנחה ספציפית זו נשענת על כמה הנחות עומק; הפשוטה שבהן היא עוצמתו הבלתי רגילה של יום זיכרון כ"סוכן זיכרון" המנקז אליו את שביבי הזיכרון הפרטיים, ומגבשם בכך לכלל זיכרון קולקטיבי בעל מלאות וליכודיות. מורכב יותר הוא המרקם התוכני-טקסי שבונה יום שכזה. במהותם, ימים הרי משמעות מהסוג הזה משלבים זיכרון המובע באמצעות הרכיבים - זמן, מקום וטקסט. כשעומד ביסוד מרקם כזה שילוב רכיבים מוצלח הוא מסייע להתמדתו של יום הזיכרון ואף להתפתחותו, ולעומת זאת כשלים הצצים במערכת המשתלבת מובילים להיעלמותו ממפת ימי הזיכרון.

זמן מיוחד גורר היווצרות או אימוץ של טקסטים מיוחדים לו תוך כדי דרשנותם. אלו משיגים אפקטיביות מיוחדת בהיותם מושמעים או נלמדים בו ביום, והצירוף המוסיף עוצמה יתרה כרוך בשילוב משמעותי של מקום הקשור ליום ולטקסט. טקסט שנלמד או מושמע בזמן ובזירה המשויכים לו מגדיל את חוויית ההיזכרות, ועשוי להעצים את היצירה הרוחנית הקשורה בה ולחזק את הקישור הבסיסי הנידון: טקסט-זמן-מקום. במאמר זה אבקש לחקור תהליכי עיצוב זיכרון מסובכים המתחוללים בשנים האחרונות. המאמר מתמקד בשאלת היחס בין יום הזיכרון לרחל, צום גדליה ויום הזיכרון לרבין בצירור הציוני-דתי - באיזו מידה היה יום הזיכרון לרחל מנותק מעולמה של הציונות הדתית ומהי עמדתה של זו באשר למעמד החדש של צום גדליה שנקשר ברבין.

ב. צום גדליה, רצח רבין והחברה הישראלית

המודעות לזיקה בין הרצח העכשווי של יצחק רבין שאיננו חדל להטריד את מנוחתה של החברה הישראלית ובין הרצח הקדום של גדליה בן אחיקם שעורר את עניינם של חז"ל, עולה במסגרות שונות ומגוונות - מהן תרבותיות, ומהן פוליטיות ואף משפטיות.⁴

- 2 ביומן המורה תשס"ח, 2007/2008, בהוצאת הסתדרות המורים בישראל, מודגשים התאריכים האלה: צום גדליה; י"ב בחשוון, יום הזיכרון לרוח"מ יצחק רבין ז"ל; באותיות סגולות דקות בתחתית העמוד - י"א בחשוון, יום פטירתה של רחל אמנו. אין תאריך לועזי לרצח רבין. בלוחות חינוכיים אחרים, למשל בתחזית השנתית, נזכרים רק צום גדליה ויום הזיכרון לרבין. בלוח של שנה קודמת לא נזכר בי"א בחשוון יום פטירתה של רחל אמנו.
- 3 ישראל רוזנסון, 'זיכרון הלל ושמאי: הסיפור ולוח השנה, הפיוט והמערה', קתדרה, 129 (תשס"ט), עמ' 27-46.
- 4 השופט העליון מישאל חשין הגיב לערעור שהגישה מרגלית הר שפי לבית המשפט העליון: "אלפים בשנים לא היה כמעשה עוולה זה בעם ישראל. לפני למעלה מאלפיים וחמש מאות שנים נרצח גדליהו בן אחיקם בן שפן. האישי שנבוכרנצר מלך בבל הפקיד על יהודה לאחר כיבוש ירושלים ושרפת בית המקדש... לעולם לא נדע כיצד היו מתגלגלים הדברים לו עשתה המערערת את שמצווה היה עליה לעשות - לדרוח לרשויות..." (מרגלית הר שפי נגד מדינת ישראל, ע"פ 3417/99, 21.2.09).

ובעקבות הזיקה בין הדמויות שנרצחו בימים ההם ובזמן הזה, גם יום הזיכרון העתיק של צום גדליה, ג' בתשרי, מעורר להתייחסות - בו ביום - לשתי הרציחות הנפשעות גם יחד.

בתוכניות לימודים שבספרייה של מט"ח נסקרו ימי זיכרון שכלוח העברי. על צום גדליה הסבירה מתייה קס: "ביום ג' בתשרי תשנ"ז, שנה לאחר רצח רבין, התקיימה בצום גדליהו תפילה מיוחדת ליד מקום הירצחו בתל אביב, בניסיון לקבוע תפילה זו לזכר רבין כחלק מן המסורת של תפילות צום גדליהו"⁵. הנה כי כן, לנמענים צרכני הטכנולוגיה החינוכית (מט"ח) במערכת החינוך המייצגים את כלל המבקשים העשרה וגיוון של התוכניות הסטנדרטיות, הייתה מוכנות לקבל את צום גדליה כיום זיכרון חלופי לרבין.

נקודה חשובה לענייננו בקטע הזה היא הבלטת המקום ("מקום הירצחו בתל אביב"), והטקסט ("תפילות צום גדליהו"). נזכיר: במקורו צום גדליה קשור בכלל למצפה שבנחלת בנימין. ובניגוד לרחל הקשורה באופן הדוק ביותר למקום - מצבתה המפורסמת במבואות בית לחם - אצל גדליה אין לקישור הגאוגרפי המקורי ערך טקסי מיוחד. למצפה יש כמובן ערך גאוגרפי-היסטורי. למשל, המקום מוטעם באמצעות תמונה מיוחדת המעטרת את הדיון בצום גדליה בספר המועדים של יום טוב לוינסקי. שימוש כזה מתקשר ישירות עם חיבתה של הציונות לתשתית הגאוגרפית המקראית (היא התבטאה בטיולים מקראיים באזור הזה⁶); וכשחיבור כמו ספר המועדים, שמזוהה עם גישתה של הציונות למסורת, מדבר על צום גדליה, הוא נזקק להצגה ויזואלית של מצפה. ואולם, למיטב ידיעתי, לידי טקס במקום בעיצומו של יום לא הגיעו הדברים, לא בימים קדומים, לא בהווה הציוני המתחדש, ולא במהלך המתעצם של פקידת מקומות קדושים בהווה. מבחינה זו, כמוהו כימי תענית אחרים (לא כולל פקידת הכותל בתשעה באב), וזירתו המקורית של צום גדליה היא בית הכנסת. זיקת מקום כזו שאיננה מובהקת - איננה תלויה במקום ייחודי ואיננה משקפת אותו ורק אותו - מאפשרת ליום להתכלל בזירה אחרת. עשויה להתקיים זירה פנויה, ממתנה, לכאורה, להתמלא בטקס הקשור בצום. מנקודת ראות יהודית, עצם העתקת המוקד הטקסי הקשור בצום מבית הכנסת לזירה אחרת איננה בגדר חידוש גדול. ההלכה מציעה מנגנון להעתקה של הפעילות הדתית בצום מבית הכנסת אל הרחבה - לכאורה מקום הפוך, מקום של חולין - ומבקשת לשוות לכך עוצמה דתית של היטהרות ותשובה המושגים דווקא בכוח הסביבה הזרה⁷. אכן, את המנגנון הזה מנצלות תנועות חברתיות דתיות בהווה (למשל

5 <http://lib.cet.ac.il/Pages/item.asp?item=3380>

6 למשל גבריאל - גיבורו של רומן שזכה להצלחה בלתי רגילה - המדריך את חניכיו בנוף הזה, משלב מורשת קדומים עם פרוגרמה פוליטית: "...היה מטלטל עמו תנ"ך קטן ומציאו לקרוא מתוכו את הפסוקים הנוגעים לנוף המסוים שעשינו בו... כשניצבנו בראש אותה גבעת גיר לבנבנה, בצפונה של ירושלים, הנקראת תל-אל-פול, סיפר לנו גבריאל על החפירות שערך בה אולברייט ועל זיהויה עם גבעת שאול המקראית. כבכל מקום נאה לתצפית כן גם כאן הורה לנו בידו על האופק וקרא בשמות הכפרים שמסביב... 'הביטו, כל הארץ הזאת היא שלנו! בכפר הזה - מוכמס - אינו אלא מכמס שלנו. וזה שמה - ענתה - אינו אלא ענתות שלנו, ואחריהם צפונה, המון כפרים אחרים וכולם בעצם שלנו'..." (יצחק שלו, פרשת גבריאל תירוש, תל אביב 1977, עמ' 49-50).

7 בניסוח המשנה: "סדר תעניות כיצד? מוציאין את התבה לרחובה של עיר ונותנים אפר מקלה על גבי התבה ובראש הנשיא ובראש אב בית דין, וכל אחד ואחד נותן בראשו" (תענית ב, א). בכבלי: "...לומר זעקו בצנעא ולא נענינו נבזה עצמינו בפרהסיא... גלינו גלותינו מכפרת עלינו..." (תענית טז, ע"א).

'מעגלי צדק'), שבסיסמת 'וצאים-מוציאים אל הרחבה' מיקדו את פעילותן בימי צום וכיוונו אותם לתכליות חברתיות מובהקות. לכאורה, צום גדליה עשוי להשתלב היטב בסכמה כזאת. וכי איזה נימוק עשוי להוביל לצורך ביציאה יותר מאשר רצח מנהיג יהודי, ואיזו היא הרחבה הראויה לכך יותר מהרחבה המקורית - כיכר מלכי ישראל בתל אביב שבה אירע הרצח עצמו? הנה כי כן, התפילה בכיכר רבין עשויה להבנות מקום במערכת הסמלים הדתיים של היום - צום גדליה. מערכת סמלית כזו עשויה להתקבל על דעת ציבור חילוני שזיקתו ליהדות ספגה מהלומה לא-פשוטה ברציחתו של רבין על ידי מי שהוגדר באופן עקבי "חובש כיפה".

ואכן, דומה כי בשנים הראשונות שלאחר הרצח התקבלה התפילה במקום בהקשר הזה כצעד בכיוון הנכון. כך למשל אלי אשד, הסוקר את הספרות על פרשת גדליה בדורות האחרונים, ובייחוד את מה שהתפרסם אחרי הרצח, מאפיין את האירועים כך:

ואז אירע אירוע היסטורי רב משמעות שחידש את העניין בפרשה [גדליה]. היה זה רצח ראש ממשלת ישראל יצחק רבין, בידי מתנקש יהודי יגאל עמיר... הרצח עורר מיד אזכורים, בכתבות ומאמרים שונים לרצח גדליהו, שבוצע גם הוא בידי מתנקש יהודי והביא בהשלכותיו לאסון. כיום, במסגרת צום גדליה, מתבצעים טקסים לזכר רצח רבין בכיכר הנקראת על שמו בתל אביב. גם בתוכניות הלימודים לבתי הספר מופיעות כיום השוואות בין רצח גדליה לרצח רבין.⁸

רצונו לומר, היה צורך "לחדש את העניין בפרשה" - פרשת גדליה הנשכחת. בנסיבות שבהן התעצב היחס ללוח השנה העברי בדורות האחרונים, צום גדליה התגמד איכשהו בין הענקים - החגים הגדולים של תחילת השנה - כך שבציבור הדתי, ובוודאי בחילוני, לא נודע לו כמעט ערך עצמי. הדעיכה במעמדו, שמלכתחילה לא היה רב-משמעות במיוחד, הלכה והתחזקה. והנה, נקרתה בפני המכירים בחשיבות הלוח העברי הזדמנות נאותה להערות תוכן מחודש ליום הבעייתי. צום גדליה קם לתחייה, תחייה הכרוכה בזיקתו למקום - כיכר רבין, והיא נשענת על שיבוצו בתוכניות הלימודים.

דוגמה - אחת מני רבות - לתוכנית לימודים כזו מצויה בעלון 'על סדר היום' בהוצאת מינהל חברה ונוער במשרד החינוך העוסק בתוכניות לימוד בלתי פורמליות. התוכנית מכונה בכינוי פשוט המציין עובדה: "יצחק רבין ז"ל חשון התשנ"ז - שנה למותו". בקטע מרכזי שלה מוצג השימוש בסיפור גדליה: "המנחה יקרא בפני המשתתפים את הקטע שלהלן: 'והעם הנשאר בארץ יהודה...' (מלכים ב' כ"ה 22-26), בעקבות הרצח הזה, שבו קם איש יהודי ורצח יהודי הממונה מטעם השלטון, קבעו חז"ל יום צום לדורות". התוכנית רואה בצום גדליה יום זיכרון ל"רצח הזה, שבו קם איש יהודי ורצח יהודי", אם כי בניסוח הפשוט של חז"ל ובמקורות אחרים הדגש שמושם ביום מצטייר כשונה במידת מה וכפתוח גם לפרשנות אחרת (להלן). ודאי שאם היה המתכנן לשימוש באותה תוכנית מסתייע בספרי עזר בסיסים, היה פוגש ניסוח שאיננו ממוקד דווקא בעצם הרצח, אלא במכלול תוצאותיו.⁹ הזיקה החדשה לרצח רבין מסיטה

8 אלי אשד, 'רצח נציב יהודה - לרגל מלאת עשר שנים לרצח יצחק רבין', e-mago, כתב עת לנושאי תרבות ותוכן (<http://www.e-mago.co.il/Editor/judaism-530.htm>).

9 יום מותו של גדליה נקבע בישראל ליום צום ואבל בגלל תוצאותיו המרות' (יעקב ליוור, הערך 'גדליהו בן אחיקם', אנציקלופדיה מקראית, ב, ירושלים תשל"ח, עמ' 442); "ברצח גדליה ראה

אפוא את המוקד מהתוצאות המרות, וממקרת את אלומת האור בסיבת העומק לאירוע ולזיכרונו: "קם איש יהודי ורצה יהודי".

ההתייחסות המשווה בין רבין לגדליה ממשיכה להדהר בתוכניות הלימודים. נרגיש, מוטיב ההשוואה בין שני מעשי הרצח הוא בעל עוצמה רבה ומעניק לרצח החדש ממד של עומק קדמוני המאפשר - לכאורה - להתמודד עם הפצע הנוכחי; וכל זאת משום שהידיעה שכבר היה הדבר לעולמים מאפשרת לראות בפתרון העבר - יום צום, תפילות מיוחדות, טקסים - דגם נכון לזיכרון ההווה. מנגד, בעובדה שאפשר להכיל את הרצח החדש בתוך דפוסי הזיכרון של אירוע העבר, יש כדי לחזק את הזיכרון החדש. ואולם, מתבקש והגיוני ככל שיהיה, עם השנים הקישור הישיר בין רבין לגדליה באמצעות הטקס הולך ומתפוגג. את התחושה הזאת מתמצת עמית גבריהו:

לאחר הרצח נראתה גם עדנה מחודשת לצום גדליה: בשנה הראשונה לאחר רצח רבין התארגנה קבוצת פעילי שלום דתיים לתפילה בככר רבין ביום הצום. גם יובל רבין היה שם ואמר קדיש אחר אביו ביום הזיכרון של גדליה בן אחיקם. בשנים שלאחר מכן נסתמנה מעין פריחה למפעל זה: חילונים מעטים נראו גם הם, ובשנה אחת באו כמה חניכים של 'בני עקיבא' לבושים באותן חולצות בהן רקדו בהתלהבות על הגבעות בסבסטיה. אף היה סיקור של האירוע - שנים מספר - בחדשות ערוץ שתיים ובגלי צה"ל... לאחר מהומות אוקטובר שהחלו בראש השנה באו מעט מאוד אנשים לציין את צום גדליה במקום הירצחו של יצחק רבין. בשנה הזו באו עוד פחות. נקיפות המצפון בציבור הדתי כבר אינן נשמעות...¹⁰

אכן, אמירת הקדיש על ידי יובל רבין בטקס הוסיפה לאירוע נופך משפחתי יהודי (זה היה עדיין בתוך שנת האבל). אבל הטקס לא התמיד לאורך זמן, וההסבר לכך, לשיטתו, נאמר ברמיזה - תפילה נבנית על נוכחות של אנשים דתיים (או דתיים לשעה). יש לשער כי לתפילה שיש בה צד של הפגנתיות בכיכרות יגיעו דווקא בני הדור הצעיר. בפועל, בצד קבוצת פעילי שלום דתיים נכחו רק "כמה חניכים של בני עקיבא" שעניינם העיקרי, האמיתי, היה בדבר מה שונה לחלוטין - ריקוד בהתלהבות ב"סבסטיה" (סמל ההתנחלות). ובניסוח מפורש - "נקיפות המצפון בציבור הדתי כבר אינן נשמעות". ואולם, הכמיהה לאיחוד שני הימים לא פג טעמה, ומוקדם כמדומה לסתום את הגולל על הקישור בין זיכרון שני מעשי הרצח במסגרת של זמן ומקום. הד לדבר אפשר למצוא בתגובות בשיעורים וברשת האינטרנט. באחד האתרים הובעה תחושה - אני מזהה בה ממד עמוק של אותנטיות - שמקננת בקרב לא-מעטים: "האם לא כדאי לאחד את יום צום גדליהו ליום רצח רבין. מדוע צריך שני ימי אבל על מנהיגים... יש לקבוע יום אחד, יום אבל לאומי על רצח מנהיגי האומה, ובכך ייתמו המחלוקות. האמת שיש לי יחס לצום גדליהו ופחות לחגיגות ההמוניות עם נינט טייב בכיכר רבין".¹¹

העם אסון לאומי גדול ויום ג' בתשרי נקבע לתענית ציבור לדורות" (יעקב לוינגר, הערך 'גדליה', האנציקלופדיה העברית, ירושלים תשט"ו, עמ' 278).

10 אתר כיפה, ד' בתמוז תשס"ג, <http://www.kipa.co.il/jew/show.asp?id=2753>.

11 יצחק חיטו, Rotter - קהילת הפורומים של ישראל, "א במרחשוון תשס"ט, 9.11.2008, <http://rotter.net/forum/politics/1695:shtml>

היתמיד אם לאו - ימים יגידו. אשר להוה, מניסיוני בחקירת הסוגיה אני יכול להצטרף לסוברים שצום גדליה, שמלכתחילה נראה תאריך כה מתאים לזכירת רבין, איבד במהירות את התנופה. במעמדו זה הוא הצליח למדי בציבורים מוגדרים, אך הרבה פחות בציבור הציוני-דתי הרגיל. מדוע? האם ההסבר הוא טכני? האם הריחוק היחסי - כחודש ושבע - של צום גדליה מיום הזיכרון לרבין הוא שהשפיע? ושמה הבעיה עמוקה יותר - חומרי הנפץ של הזיכרון הטמונים בצום גדליה היו מלכתחילה עזים מדי? בלשון פשוטה, ההשוואה הייתה מוצלחת מדי! בלשונו של גבריהו, במוטו למאמרו דלעיל: "ניתן לקבוע במידה רבה של ביטחון כי אין התודעה הציבורית מכילה בתוכה את רוב חלקי ההיסטוריה של העם היהודי שהם פחות נעימים לנו".¹² הבעיה לפי זה היא עקרונית: קשה לתרבות לאומית - וגם עם ישראל במשמע! - להתמודד עם פצעים מכאיבים, ובהקשר שלנו מדובר בפצע מכאיב במיוחד שנוצר על ידי פציעה עצמית, חכורה מתוצרת בית.

זוהי מסקנה פסימית, ובהקשר הציוני-דתי שיעלה בסעיף הבא חייבים להודות שהיא עולה בקנה אחד עם מגמות בחינוך הממלכתי-דתי של ימינו הפועלות לריכוך מודע של גילויי ביקורת פנימית.¹³ עם זאת, כשבהקשר הציוני-דתי עסקינן, אי אפשר לנהל דיון מעין זה בלא להתייחס לחיכוך הבלתי פוסק עם ציבור חילוני או שמאלני שהעלה את הציונות הדתית על דוכן הנאשמים, אם לא כאשם ישיר, ודאי כאשם מבחינה מוסרית. לחיכוך זה יש קשר גם להצגת גדליה ופרשנותו. דוגמה בולטת היא הטיעונים שנוסחו ב'תנועה ליהדות חילונית'. היא מעניינת, משום שתנועה זו היא חילונית עד כדי התנערות מכל רבב של רליגיוזיות, ובה בעת היא בעלת סדר יום יהודי ברור מאוד. בלשונה, "כל ניסיון להשוות את גדליה לרבין הוא ניסיון חסר כל בסיס". אך בל נטעה, בעומקה ההשוואה קיימת גם קיימת, וההסתייגות לכאורה לא באה אלא כדי להסתיים במסקנה: "בעוד שהרצח הפוליטי של גדליה נעשה מנימוקים פוליטיים, פעלו רוצחיו של רבין מנימוקים דתיים לפי אמונתם, תוך נאמנות למה שהם חושבים לתמציתה של היהדות - ההלכה כפי שהיא מפורשת על ידם והפסיקות של רבניהם".¹⁴ למותר לציין עד כמה מקומם הוא הניסוח בלשון רבים - "רוצחיו", "רבניהם".

אכן, המערבולת סביב העניין קשה, וקשה לפרק לגורמים את ההתייחסות לפרשה המקראית וליום הצום. כל שאוכל לומר הוא שלכאורה נקרתה הזדמנות בפני הציבור הציוני-דתי הנוהג לפרוש מטקסי האבל הממלכתיים או המפלגתיים ביום הזיכרון הלוועזי לרבין, טקסים שעיונתם כלפי ה"אחר" הציוני-דתי לא פחתה במרוצת השנים,

12 <http://www.kipa.co.il/jew/show.asp?id=2753>

13 הנונה למה שנראה על פי פשוטו כמסרים מקראיים הפוגעים בהילה האופפת את גיבורי המקרא. הדברים הגיעו לידי כך שהוטבע שם גנאי למגמה לקריאה ספרותית פשוטה, קריאה החושפת חולשות ופגמים - "תנ"ך בגובה העיניים". בוויכוח הפרשני-סוציולוגי על היחס לגיבורי המקרא נורו הרבה אבני בליסטראות משני הצדדים, והיה בו כדי לשטע את החברה הציונית-דתית ואת מערכות החינוך שלה. לענייננו, אפשר שהפולמוס נגד מי שנראה כמגמד את הדמויות המקראיות איננו מתקשר במישרין לגדליה, אבל בעקיפין הקריאה המטיפה לשלמות אמונית תמימה בהתבוננות במקרא, שאינה מתירה ביקורת העולה מניתוח מסרים מקראיים, עשויה להרדים פרשנות הקושרת את סיפור גדליה בכללותו לאקטואליה. את הפניית המסר המקראי הישיר אל ההווה מותירים בעלי מחשבה זו לסיטואציות אחרות (בהקשר הנידון, התייחסות להתנחלות ולהורשתם של ערבים).

14 'מלין, 'מה בין רצח גדליה לרצח רבין', יהדות חופשית, 10 (דצמבר 1996), עמ' 4.

לקבוע לה יום משלה, אלא שככל שהדברים נראים כרגע, הזדמנות זו איננה ממומשת. כפי שנראה, גדליה נזכר בציונות הדתית, אך בהקשרים אחרים.

ג. גדליה ורבין בציונות הדתית

כלי להרחיב בהגדרות של "הציונות הדתית", אפשר לאפינה כישות אשר חרף הגוונים הרבים שלה, מציגה עמדות אידאולוגיות שיש להן חוט מקשר בכל הקשור למעמד המדינה בהיסטוריה; ולכן רצח רבין - מנהיג לאומי נושא תואר רשמי - הוא בעבורה משמעותי במיוחד. ובכן, גם כאשר הציבור הציוני-דתי נמנע מללכת בהמוניו לתפילה בצום גדליה בכיכר רבין, ההשוואה בין גדליה לרבין עולה גם עולה. השוואה זו, במעין גל הדרך מושהה, הגיעה לדיון ציוני-דתי שעה שבציבור החילוני כבר דעך העניין בה. למותר לציין, השוואה זו איננה עיונית גרידא; השלכותיה הפוליטיות ברורות, ולכן נדרשת שימת לב לנימות הדקות השזורות הן בסיפור הקדום והן בדמות העכשווית. עמית גבריהו מסמן מסקנות אפשריות של ההשוואה הזאת:

במוצאי שבת פרשת לך לך נרצח ראש ממשלת ישראל בידי יגאל עמיר. לשם נוחות נוכל לקרוא לו ישמעאל בן נתניה בן אלישמע. ניתן היה להיכנס להשוואה פרטנית ומדוקדקת בין גדליה בן אחיקם לבין יצחק רבין, בהם היה רבין הי"ד מתגלה כפחות כנוע, פחות תלוי, ויותר סמכותי מבין השניים, אך ההשוואה היא מיותרת; כל שיש לומר הוא שרבין ניסה לעשות מהלך נועז על מנת להיטיב עם בני עמו, ומישהו חשב שהאל אינו מסכים אתו, והחליט לפעול כשלוcho...¹⁵

לדידו של הכותב, תוצאות ההשוואה די ברורות. מבחינת הרוצח, ההשוואה חדר-משמעית - "נוכל לקרוא לו ישמעאל בן נתניה בן אלישמע"; מבחינת הנרצחים - ב'השוואה פרטנית ומדוקדקת בין גדליה בן אחיקם לבין יצחק רבין... היה רבין הי"ד מתגלה כפחות כנוע, פחות תלוי, ויותר סמכותי מבין השניים". משפט זה, המעלה את רבין למעלת מי שראוי לקבל את התואר "הי"ד", מלמד על החשש מתוצאות בעייתיות של ההשוואה. דמותו של רבין עלולה להיות מוכתמת בפגם אישיותי-התנהגותי כזה או אחר שעלול להפריע לזיכרונו ולזיכרון מורשתו, ובייחוד בקשר לאותו "מהלך נועז על מנת להיטיב עם בני עמו". בנסיבות אלו הניתוח הפרשני של פרשת גדליה הוא רב-משמעות, באשר בו, ככלות הכול, תלויות תוצאותיה של ההשוואה הזאת.

פרשנות הפרשה עלתה לדיון ישיר מיד לאחר הרצח, והוביל אותה חוקר מקרא רב מוניטין - אוריאל סימון.¹⁶ עיסוקו הוא בפרשנות, אך זו איננה נקייה מרעשי הרקע של ההווה. בצד שימוש בכלי ניתוח ספרותיים, מובאות באופן גלוי למדי גם מסקנות מוסריות ופוליטיות. הכותרת "רצח גדליהו - אנטומיה של הרס עצמי" אומרת הרבה

15 'צום גדליה כמשל', אתר כיפה, ד' בתמוז תשס"ג, <http://www.kipa.co.il/jew/show.asp?id=2753>.

16 ניתוחו התפרסם בפרסום מיוחד של אוניברסיטת בר אילן (דף שבועי מלימודי היסוד, הוצאה מיוחדת לציון יום השלושים למותו של ראש הממשלה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ו, עמ' 1-4. הופיע מחדש בספרו בקש שלום ורדפהו).

על מטרתו הערכית-פוליטית. הפתיח המובע במעין מוטו, מחזק מגמה זו בקרב את הניתוח המוצע עד לליל הרצח עצמו: "זהו יום שחור בתולדות עמנו, כמו היום שבו נרצח גדליה" - סטודנטית בליל רצח רבין".¹⁷ מכאן מתגלגל המהלך הפרשני שטווה, וההקשר הפוליטי חוזר רק בסיום ברמיזה המובעת בנימה דידקטית: "באלפיים שנות גלותנו היינו ל'רחמנים בני רחמנים' שאינם מסוגלים לרצוח, אך בשוכנו אל ארצנו שוב יש בדינו הכלים, ובנפשנו היכולת, לשפוך דם. 'צום גדליהו' נועד לאפשר לנו לעמוד פנים אל פנים מול זוועות העבר, למען נאזור כוח למנען בהווה".¹⁸

מלבד סגולותיו כחוקר וכפרשן, סימון הוא גם דמות ציבורית המזוהה עם עמדה פוליטית הממוקמת בקצה השמאלי של ספקטרום הדעות של המפה הציונית-דתית. דעתו, היונקת מפרשנות המקרא, ברורה וחד-משמעית, אולם יש גם דעות אחרות. מול הבלטת הפשע והשבר המוסרי אליבא דסימון, הרב ליאור אנגלמן עוסק בסוגיה נלווית שהטרידה את מנוחתו של הציבור הציוני-דתי - שאלת "מורשת רבין":

בלא שנכיר את האיש [גדליה], מחשבותיו ופועלו אנו צמים מידי שנה בשנה. אולי אדייק ואומר דווקא משום שאיננו מכירים את האיש, הצום הזה מחזיק מעמד אלפיים שנה. אילו מי ממקורביו של גדליה בן אחיקם היה הופך את הרצח להוכחה לכך שדרכו של גדליה בן אחיקם היא הדרך הנכונה, היה מנהג הצום הופך נחלתה של סיעה מצומצמת בעם ישראל, והיה מופר על ידי מתנגדיו של גדליה. אילו היו חכמים מצווים לערוך טקסים ולהזדהות כאיש אחד עם מורשתו של האיש, היה נגזר על יום הירצחו של גדליה להיזכר לנצח כיום זניח וחסר משמעות בתולדות ימי האומה...¹⁹

בפרשנות סמויה לעמימות המלווה את הפרשה במקורה, הוא מנתק את הזיכרון הגלום במועד - הצום - מהאישיות גופא. הניסיון מוביל כמובן לעיקור יום הזיכרון לרבין מהצל של מורשתו המובנת בשמאל הישראלי כציווי פוליטי להמשיך בדרכו להשגת הסכמי שלום, ומצטיירת כקריאת תיגר על הימין. בעקיפין הוא ער כמובן הן להטענת הצום בערכים נוספים. מאמצם של חז"ל להעניק לצום גדליה משמעות לאומית מהותית עולה לשיטתו בקטע בהמשך: "חכמים תיקנו את הצום כזעקה גדולה על עצם ביצוע רצח כחלק מן הוויכוח הפנימי על דרכה של האומה... מעשה נבלה שכזה לעולם מביא עמו חורבן והתפוררות פנימית של העם. סביב ההכרה הזו התאחדו כולם והפכו את צום גדליה לאבן דרך בתפיסה היהודית. אין זה משנה אם אתה מתומכיו של גדליה או אם על מתנגדיו אתה נמנה".²⁰ יש בכך כדי לתת מענה לתחושת ה"היות דחוי" המלווה את הציבור הציוני-דתי, בעיקר מאז הרצח, ומקוממת את בניו כדבעי. הביטוי האקטואלי מתקשר לביטוי הקדום על ידי שימוש במונח העכשווי "נוער הנרות" שהזדהה באופן מוחצן, אך בה בעת גם עמוק, עם האבל והשבר עקב מות המנהיג:

אולי גם אז היה קיים 'נוער נרות' שחש כי גדליה היווה באישיותו ובדעותיו את התקווה למימוש החלומות כולם, נוער שחש כי לאחר הרצח איבד אבא

17 אוריאל סימון, בקש שלום ורדפהו, תל אביב 2002, עמ' 218.

18 שם, עמ' 224.

19 באהבה ובאמונה, 692, ט"ז בחשוון תשס"ט.

20 שם.

טוב ואכפתי... אבל חכמים ידעו כי מנגד ישנו נוער אחר, יקר לא פחות שחש כי דרכו של גדליה רומסת ברגל גסה את החלום שלו, חש כי גדליה אינו אביו ואולי תקוותיו וערכיו שלו כלל 'אינם מזיזים לו'. ידעו חכמים למסמס את מורשתו של גדליה ולקומם מורשת צום גדליה, מורשת שאחדות ישראל היא בראש מעייניה...²¹

הנה כי כן, יצא המרצע מן השק, מנקודת ראות ציונית-דתית אפשר לקיים יום זיכרון לרבין! אפשר לזכור ולהתאבל, בתנאי שהאיש ינותק ממורשתו.²² הרב אהרן בק, שאף הוא מודע לצד של עמימות הגלום בפרשה, מתפלמס עם פרשנויות מסוימות של הצום:

לרוב מתפרשת משמעות הצום כצער ואבלות על האפשרות - שהייתה ואבדה - לקומם מחדש את חיי היהודים בארץ ישראל לאחר החורבן. אומנם הסבר זה למשמעות הצום לוקה בחסר, שכן הקבוצה הקטנה שהתכנסה סביב גדליה בן אחיקם היתה תלויה לגמרי בחסדיה של האימפריה הפרסית ולא היה לה שום סממן של ריבונות ועצמאות מדינית. הסברים אחרים למשמעות של הצום שמים את הדגש על תמימותו ההרסנית של גדליה בן אחיקם...²³

וכאן עולה גם ההסבר החדש: "לאחרונה קיבל צום גדליה משמעות אקטואלית יותר, לפיה אנו מבקשים לציין ביום זה את חומרת המעשה של שליחת יד במנהיג צבור. מעשה כזה מהווה קו אדום לחיי כל משטר ושלטון תקין".²⁴ משמעויות אלו, גם אם אינן נדחות, אינן העיקריות, ובמקומן מוצעת משמעות אחרת:

המכנה המשותף של כל ההסברים הללו הוא שהם מתמקדים במאורע הנקודתי של רצח גדליה. אולם, להבנתנו ערכו של הצום יתברר דווקא מתוך משך השתלשלותם של המאורעות... החלטתם הייתה לברוח למצרים. אולם, ירמיהו הנביא הורה לעם שלא לעזוב את הארץ. הוא הזהיר אותם מפני המעבר למצרים... היהודים מצדם יצטרכו להיערך לקרב. תהיה זו מלחמה קשה: אימפריה כל-יכולה ובלתי מנוצחת מול קומץ יהודים, שרידי חרב, חלשים וחסרי אמצעי הגנה נאותים... עומד ירמיהו הנביא ומכריז בקול בוטח כן! זאת השעה! זו ההזדמנות של יהודי ארץ ישראל להתמרד באימפריה הבבלית, להכריז עליה מלחמה, לא לפחד, לא להירתע - ולנצח! מלחמה זו תהיה מלחמת אחרית הימים, המלחמה הגדולה שלה ציפו כל הנביאים, יום ה' הגדול...²⁵

21 ש.ם.

22 פה ושם נעשה ניסיון להציג מורשת שאיננה פוליטית במובהק. כך כתב אדם המזוהה עם הציונות הדתית שהכיר את רבין היטב: "יש בה חלקים ניכרים שהם קונסנסואליים, והייבים להיות שווים לכל נפש. ראשית, שירות לעם לאורך למעלה מיובל שנים, כלוחם, כמפקד וכמדינאי; שנית, חתירה לשלום בלא להותיר אבן לא הפוכה, מתוך מחויבות מתמדת לביטחון... ולבסוף, מורשת רבין היא, אבוי, גם ציווי הנובע מהרצח" (אליקים רובינשטיין, נתיבי ממשל ומשפט, תל אביב תשס"ג, עמ' 324-325).

23 הרב אהרן בק, שבתון, 332, ראש השנה תשס"ז.

24 ש.ם.

25 ש.ם.

הרב בק מעביר את מרכז הכובד של הפרשה לירמיהו הנביא (לא הפוליטיקאי), המגיע לשיא נבואי בקריאה למרוד בבבל. בכך הוא הופך את מה שנראה כהיחלשות הכוח הנבואי בסופו של הספר, לרגע הגדול של הנבואה שלא זכה להיענות מתאימה, ואת ירמיהו שנתפס לאורך כל הדרך כמשלים עם בבל, למי שקורא בעוז למרוד בה. אינני רוצה לנתח את פירושו. לכאורה, אין זה הפשט, ומעורבים כאן שיקולים רעיוניים נוספים. לענייננו חשוב שבדרך מתוחכמת הוא מסיט את מרכז הכובד ממה שייראה לדעת רבים המסר הפשוט של הצום - לכיוון דתי אחר; דווקא מתוך גישה מורכבת השוקלת ובודקת אפשרויות פרשנות נוספות, הוא מגמד את המסר הפשוט. על לקח אחר מצביע עמנואל שילה בכותרת ישירה ואף בוטה - 'גדליה והשכפ"ן של רבין':

הלקח העיקרי בעיני מיום צום גדליה... זה לא שאסור לרצוח מנהיגים, כפי שמבקשים לומר מי שקושרים את היום הזה עם רצח רבין. המתנקש ישמעאל בן נתניה, היה רוצח המונים שאין חשש רציני שנלך ברכו. מה שאנחנו צריכים ללמוד זה איך לא להיכשל היכן שנכשלו הצדיקים, כלומר, איך לא לחזור על טעותו של גדליה הצדיק שנרצח... גדליה כפי שמסביר הרמח"ל בספרו 'מסילת ישרים', נהג בחסידות מופרזת ודחה מכל וכל את החשדות נגד ישמעאל. לא רק שסירב, בצדק, להצעה להקדים ולחסל את הרוצח מבעוד מועד, אלא גם האשים בפסקנות את מי שהזהירו 'שקר אתה דובר אל ישמעאל'... אפשר להשוות זאת לסירובו של יצחק רבין ללבוש שכפ"ן למרות אזהרות השב"כ... לגדליה הצדיק היה אולי קשה להאמין שיש בעולם אנשים כה רשעים. איך אפשר לייחס כוונות אפלות שכאלו ליהודי, ועוד לאיש ציבור חשוב מזרע המלוכה? מסתבר שיש גבולות גם למידות טובות כמו לימוד זכות ועין טובה. כשצריך לשמור על חיי אנשיך, כמו גם על ערכים מקודשים כאלה ואחרים, אל תבנה על אצילות נפש שלא הוכחה, ואל תתעלם מיצרים אפלים שאולי שוכנים בלב מי שעלולים לפגוע בך. אהבת ישראל כן, אבל לא על חשבון הזהירות.²⁶

בתמרון מילולי זה, גם אם הוא יכול למצוא סעד במאמר חז"ל מסוים ("אלא מתוך שהיה לו לחוש לעצת יוחנן בן קרח ולא חש - מעלה עליו הכתוב כאילו הרגן", גדה סא, ע"א), יש כמעט היפוך של המסר הפשוט. זוהי רתימה של גדליה לא לאזהרה נגד רצח פוליטי, אלא לאזהרה נגד נאיביות פוליטית. זו אכן הייתה קיימת אצל רבין שסירב לעטות שכפ"ן, אך היא קיימת גם בקרב קוראיו של שילה בימין הפוליטי, שעשויים לראות בדבריו קריאה להימנע מן התמימות הכוללת על רקע מסר מתמשך שהכותב הזה מעביר בתמיכה בסירוב פקודה בנסיבות של עקירת יישובים, ובאופן כללי, באזהרה שלא לסמוך על ממשלות ישראל. גם יהודה אייזנברג מתמקד בנאיביות הפוליטית:

איזו גדלות נפש! איזו טיפשות פוליטית! גדליה בן אחיקם אינו מאמין לשמועות על כוונות זדון של שכנו ממזרח לירדן, יוחנן בן קרח מציע פעולת מנע, להרוג את הרוצח הפוטנציאלי, בלי משפט ובלי בצלם. גדליה מתנגד. על סמך שמועות הורגים אדם? ומדוע ירצה ברעתם של ישראל? הם אינם מהווים

26 עמנואל שילה, בשבע, ו' בתשרי תשס"ז, 29.9.2006, עמ' 8.

איום. ההגיון הצרוף אומר שכדאי להם שתהיה בצדם מדינה יהודית ריבונית, ולא ישלטו באזור שודדים ורוצחים... ליוחנן לא הייתה תשובה לטענה ההגיונית ולניתוח הפוליטי של גדליה.²⁷

הניתוח שלו - רווי רמזים להווה - הוא מדרש מציאות פשוט שרמזיו ברורים לחלוטין. מה מרושע הוא האויב הניצב מול התמימות היהודית: "צדקיהו מלך ישראל נופל בשבי, ונענש עונש הומאני מאד"; "מי הרס את הסיכוי האחרון ליישוב ארץ ישראל אחרי החורבן, יחידה צבאית של עשרה חיילים ומפקד, או גדליה, תמים דרך ומאמין בשלום ובברית עם רוצחים?" הוא מציין כמובן את המדרש המציג את בעיית התמימות (נדה סא, ע"א), ומכתירו במשפט מבאר: "התלמוד מעיר הערה סרקסטית על גדליה בן אחיקם", ואינני יודע של מי הסרקס - של התלמוד או של המחבר. הגנה כי כן, מסרים רבים צמחו בשנים האחרונות לפרשת גדליה וביאורים רבים לפשר הצום. ברקע עומד כמובן המסר הבסיסי המגנה את הרצח, אך ניכר ניסיון להוסיף דבר מה, ואין מי שמכריז בקול רם וצלול כי כל המוסיף גורע. ואם ההשוואה לרצח רבין הוצעה כמסקנה מניתוח פרשני, עדיין יש ניסיון להטות את המסקנה משלילת הרצח לכיוונים אקטואליים נוספים המטרידים את הציבור הציוני-דתי, למשל שאלת המורשת והתמימות הפוליטית.

ד. יום הזיכרון לרחל - האומנם חרדי?

דמותה של רחל איננה זרה לתנועה הציונית, ולא רק בגלל עניינה הידוע של הציונות בתנ"ך. אכן, הציונות חיפשה במרץ חוטים מקשרים בין הטקסט המקראי ובין הרעיונות המיוחדים לה. מתוך מאגר האישים הגדול שמציע המקרא, הציונות הבליטה דמויות מסוימות, ובהן דמויות שנתפסו כפטריוטיות והציגו קשר משמעותי עם המולדת. רחל המבכה על בניה משתלבת היטב בפרשנות הציונית למהלך ההתפתחותי של גאולה שיסודותיה נעוצים בגולה (דוגמה ידועה: התעוררות מקס נורדאו לציונות בעקבות זיכרון רחל²⁸). רחל עשויה לשמש דמות אם המייצגת את האומה, אם נצחית שדמעותיה נוצרות את הזיכרון, ובה בעת היא מעניקה לה את כוחות הפיריון הנדרשים להתחדשות. מותה - הטרגי במובן מסוים - בעת הלידה מחדד מאוד את המעברים הקיצוניים בין מוות לחיים הגלומים בדמותה. הקישור של מצבתה לנשים בכלל ולדמויות נשים ציוניות בפרט, חזק זאת.²⁹ מבחינה זו הניסוח הארכאי - "מאמע ורחל" (או "מוטער ורחל") - אולי צרם את האוון הציונית שהעדיפה את החיתוך העברי על צילי היידש, אך במהות לא היה ההבדל כה גדול.

הספרות העברית, בייחוד השירה, דרשה את העלילות המקראיות כמעין מדרש ציוני-חילוני. בהקשר הנידון, מה רבים הלבבות שרטטו לשמע הקישור השירי בין

27 יהודה אייזנברג, הצופה, ראש השנה תשס"ח, 12.9.2007, עמ' 22.

28 ראו הרב מרדכי הכהן, על התורה - מבחר מאמרים לפרשיות השבוע, ירושלים תשמ"ט, פרשת ויחי, עמ' קלט-קמ; על פי פרופ' אברהם שלום.

29 מרגלית שילה, נסיכה או שבויה? - החוויה הנשית של היישוב בירושלים 1840-1914, חיפה תשס"ב, עמ' 53-56.

רחל האם לרחל המשוררת ש"דמה בדמה זורם!" אמנם, כמו דמויות מקראיות אחרות שהיו כחומר ביד היוצר - האמן והמשורר - גם רחל זכתה לשירים רבים שהעמידוהו דווקא בהקשר האנושי הפשוט: הקנאה והעקריות.³⁰ אך היו גם אמירות פיוטיות יפות ומרגשות המזכירות באופן ברור את הקבר. מתברר כי הציונות לא השליכה אחרי גווה את התמונות המסורתיות שקישרו את העם בגלותו לנוף ארץ ישראלי (מדומיין) וכללו כמרכיב בולט את קבר רחל הציוני. גם מי שסולד מביטויי הפולחן המופגנים סביב המצבה, יתקשה למחוק שירים כמו 'בשדמות בית לחם', שיר מיסטי הכולל שורה המתארת את הזירה למה שנראה כמעין התגלות של רחל: "עלי קבר קדומים תאבל מצבת". הוא אמנם מוגדר כשיר משירי 'חיבת ציון', אך מה שביטא נשאר למשמרת במורשת הציונית לאורך זמן.³¹

כמובן, דמויות אם אינן עניין אופייני רק לעם ישראל העושה את צעדיו הראשונים לקראת השתלבות בהיסטוריה חילונית. דמויות ייצוגיות כאלו אומצו במיוחד עם התעצמות העידן הלאומי באירופה במאות התשע-עשרה והעשרים.³² קשה להוכיח קישור ישיר בין נוכחותן בחיי אומות אירופיות ובין מעמדה של דמות-אם ציונית. ספק גדול הוא אם רחל פעלה בתודעה באותו האופן, וברי שההישענות המסורתית על המקרא והמדרש שיוותה לרחל אופי מיוחד. אולם, אין לטעות, מושג דמות האם הלאומי-מסורתי עומד ברקע, ובהקשר הספציפי של דיון זה יש בו כדי לתרום גם לחיזוק הקשר הציוני לרחל.

בהקשר הציוני המיוחד נוסף לכך הממד של המפגש המחדש עם הארץ. השוטטות בארץ והכרתה עד כדי התקשרות פיזית ממשית עמה עמדו במרכז ההזדהות הציונית עם הטקסט המקראי. הניתוח האינטלקטואלי והחוויתי של השטח אפיין את ידיעת הארץ, תחום דעת ורגש שהציונות כה טיפחה. במקרה הנידון נוסף להיבט הציוני של השטח גם הממד היישובי החשוב כל כך בציונות בדמות קיבוץ רמת רחל.

כל אלו היו (ובמידה מסוימת נותרו) מאפיינים טיפוסיים של החיים הרוחניים הציוניים בצל המקרא. האם נותר במרקם הזה מקום למקומות קדושים? אכן, במבט מן ההווה רבים יתהו אם דווקא קבר קדוש הוא המקום שבו נוצרת ההשראה להגות ציונית, ואם הדמות החילונית הציונית שבאה ליצור יהודי חדש תמצא את מקומה בהילולה באחד מן הקברים. לכאורה משויך התחום הזה לחלוטין לסקטור החרדי, ובייחוד לענפו הספרדי או לציבור העממי שבו. על אף כל זאת, אי אפשר לבטל כליל את יחסה של הציונות לקברים קדושים ולציונים של אנשי מעלה ומסתורין שהזיקה אליהם אפיינה מטבע הדברים את החברה הדתית. חוקרים והוגים מאבות ידיעת הארץ, דוגמת זאב וילנאי, יצחק בן צבי ויוסף ברסלבסקי (ברסלבי), העמיקו חקר במקומות

30 מלכה שקד, לנצח אנג'ל - המקרא בשירה העברית החדשה - אנתולוגיה, תל אביב 2005, עמ' 428-420.

31 נכתב על-ידי אבא קונסטנטין שפירא שנפטר בשנת 1900. את הצלחתו הרבה חב השיר ללחן המופלא של חנינא קרצ'בסקי. אחרי פטירתו בשנת 1926 פרסמה גימנסיה הרצלית שבה לימד ספר של שירים ציוניים שהולחנו על ידו, צילילי חנינא. ספר זה היה נפוץ ביותר וחיזק את תפוצת השיר היפה. שמשון מלצר הקדיש כמה שורות למצבת רחל בשירו 'אשירה לרש"י', ודומה כי הדברים הגיעו לשיא בזמר ידוע של שמואל רוזן, שהצטלצל כבר בימים הראשונים אחרי מלחמת ששת הימים: "שוב לא נלך רחל, ואת שוב לא תלכי / שוב לא נלך רחל מני שדמות בית לחם".

32 על ייצוג האומה בסמלים נשנים נכתב הרבה. ראו למשל ג'ורג' ל' מוסה, לאומיות ומיניות באירופה המודרנית, תרגם להד לזר, ירושלים 2008, עמ' 110-144.

הקדושים (למשל מירון) ועסקו בהם בעניין רב. מבחינה זו, קביעות הקושרות את זכר רחל, המעוגן במקום ובזמן, לציבור החרדי דווקא, דוגמת זו הפותחת את מאמרנו, אינן מדויקות.³³ אכן, ספק אם היום המועדף לפקידת קברה של רחל בעולם הציוני היה דווקא יום הזיכרון שלה, שכן יהודים (ויהודיות) באשר הם עלו אליו לרגל ככל ימות השנה ובמועדים מועדפים אחרים. מכל מקום, ברור שקבר רחל שימש מוקד לעלייה לרגל, והדברים קשורים גם באירועים ציוניים ספציפיים שאירעו שם³⁴ ובזיקתן של דמויות דוגמת רחל ינאית בן צבי.³⁵

נקודה חשובה בהתייחסות הציונית לקבר עולה דווקא לעת היעדרו, אחרי מלחמת העצמאות, כשהקבר נותר בחזקה ירדנית. יעקב רימון, בשיר כיסופים שנכתב מיד אחרי מלחמת השחרור, הופך את ככי רחל על בניה לככי הבנים על אמם: "בודד ניצב קבר רחל אמנו, / בשבי זרים ניבט קודר עוזב / מקצות תבל עורג אליו עמנו, / אל דרך אפרת הומה לכו עצוב...". מעבר לשירי הגעגוע, מסתבר כי הוא נותר בתודעה הישראלית בזכות מפעלו של מנכ"ל משרד הדתות דאז שלמה זלמן כהנא (שז"ך), דמות ציורית רבת עוצמה והשפעה, לפי דבריו של נדב שרגאי: "כהנא ניהל למעשה בהר ציון אתר זיכרון אלטרנטיבי לרחל ולקברה. בשנת 1950 הוקמה ב'מרתף השואה' 'פינת רחל'... ביום י"א במרחשוון, יום פטירתה של רחל אמנו, התקיים במקום טקס זיכרון ותפילה לזכרה של רחל, שזכה גם לכינוי 'יום האם'..."³⁶

מגמותיה החינוכיות של הציונות הדתית באותן שנים באו לידי ביטוי בכיטאון השבועי הצופה לילדים שנודעה לו השפעה רבה על נפש הנוער. בשנים הראשונות אחרי הקמת המדינה הובלט לקראת השבוע השני של חודש מרחשוון עניינה של רחל. למשל, בשנת תשי"א תמונת השער היא תמונתו של הקבר, מעוטרת בדברי מדרש ובקטע על רחל משירו של שמשון מלצר.³⁷ התפתחות מעניינת ביותר חלה בתוך שנתיים, כשיום רחל הופך ל"יום האם". בעמוד הפתיחה נכתב כך: "האם העברייה מדליקה נרות שבת - ליום האם ביום זיכרונה של רחל אמנו י"א בחשוון"³⁸ וכך בגוף הטקסט: "קבר רחל ויום האם - בין התוכניות השנתיות של הר ציון תפס יום י"א חשוון יום זכרונה של רחל אמנו ולזכרה וישנה מגמה למלא את היום הזה בתוכן חינוכי לאהבת הורים וחיבוב האם, המסמלת את מה שהוא נעלה ועדין במסורת ישראל, חוברת זו מוקדשת בחלקה ליום האם"³⁹. לכאורה, "יום האם" הוא מועד משפחתי מובהק, אך בזיקתו למרתף השואה הוא עוטה כמובן כסות לאומית בוהקת, שכן רחל מבכה על בניה שנרצחו בשואה ומייחלת לשיבתם לגבולם.

הרקע המקראי לעניין הנידון ברור מאוד, ותמציתו: "קול ברמה נשמע". תהא הבנת "ברמה" אשר תהא, ויהא זיהויו המקראי של המקום אשר יהא, ציפיית הדורות שהתגלמה

33 על היבטים שונים של יום הזיכרון לרחל ראו מרדכי הכהן, הארץ הטובה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 168-170.

34 אזכרה להרצל בקבר רחל, דואר היום, 7.7.1920. ראו: נדב שרגאי, על אם הדרך - סיפורו של קבר רחל, ירושלים תשס"ה, עמ' 88.

35 שרגאי, על אם הדרך, עמ' 144-145, 186 ועוד.

36 שם, עמ' 162.

37 הצופה לילדים, ה (7), ט"ו במרחשוון תשי"א, עמ' 91.

38 הצופה לילדים, ז (6), י"ג במרחשוון תשי"ג, עמוד השער.

39 שם, עמ' 78.

בביטוי הזה התנקה לביטוי גאוגרפי - מצבת רחל בואכה בית לחם. גם העולם הציוני לא שכח את תמונות קבר רחל שנתלו בצד סמלי ארץ ישראל האחרים. בעבורו, קבר רחל אולי היה אטרקטיבי פחות מאשר הגלבוץ הנשקף מעל עמק יזרעאל, אך הייתה גם בו נגיעה ציונית שהותירה טביעת אצבע. זיכרון רחל הנדחס ל"א במרחשוון עשוי לשאת משמעות כזאת, וגם אם חל פחות במעמדו בנקודות זמן מסוימות, אין ספק שעצם הקשר לציונות, וציונות דתית בוודאי שבמשמע, אכן קיים ושריר. עתה נשאל: איך ייפגש מטען זה עם סיפור ציוני חילוני חדש כזה של רבין - חייו ומותו?

ה. רחל ורבין - המצב הקיים והאפשרות האחרת

בציבור הציוני-דתי, הקשר בין יום הזיכרון לרחל ובין אירועי הזיכרון לרצח רבין הולך ונעשה מורגש יותר. דומה שהוא חד-כיווני במובן של חיוק מעמד יום הזיכרון לרחל הניזון מההסתייגות מיום הזיכרון לרבין במתכונתו הנוכחית. חנן פורת, שזיהה את הקשר הזה כבר מיום הרצח, והוא מעורב בהמשך עיצובו, מבאר את ההבדל בין שני הימים הסמוכים:

'מה בין י"א ל"ב במרחשוון... יום פטירתה של רחל אמנו שנקבע במורשת ישראל ב"א מרחשוון הפך למעין יום הילולא, בו מתכנסים רבבות יהודים על קברה, גם אם לא נקבע תאריך זה באופן רשמי בשום חוק בכנסת ולא נערך ביום זה כל טכס ממלכתי לזכרה... ודי לחכימא ברמיזא. אך למה לדבר ברמיזים, הבה נאמר מפורשות: רחל אמנו שזכרה חי בלב האומה, אינה זקוקה לחוק בכנסת שיציין את יום מותה, ואילו ראש ממשלת ישראל לשעבר יצחק רבין ז"ל, שיום הירצחו בידי מתנקש יהודי חל יום אחד לאחר פטירת רחל אמנו, ב"ב מרחשוון, נזקק לחוק כנסת שיציין באופן ממלכתי את יום מותו לכל ישכח וזכרו במרוצת השנים. 'רחל מבכה... על יצחק בנה', אך על אף הפער הגדול מנשוא בין נסיבות מותה של רחל אמנו לבין נסיבות מותו של יצחק רבין, מעוררת סמיכות האירועים אסוסיאציה מתבקשת על הקשר בין שני תאריכים אלה, ועל חוויה אישית שחשפה בפני קשר זה רצוני לספר בשורות הבאות...'⁴⁰

והנה, מטרתו של חנן פורת איננה פולמוסית גרידא. הוא מספר שבשורת הרצח המרה הגיעה אליו בהיותו סמוך לקבר רחל, ומתאר חוויה המצטיירת כחוויה מיסטית: "נשכתי את שפתי עד זוב דם והרהרתי בלבי: עכשיו ברגע זה ממש מבכה רחל את מותו של יצחק רבין בנה כי איננו..." מכאן הוא עובר לדרשה המסבירה "כי איננו" נאמר בלשון יחיד, כי בעבור רחל כל אחד מבני האומה כמוהו כבן יחיד שאותו ורק אותו היא מבכה.

עמלו של חנן פורת בניסיון לקשר בין רחל לרבין מתחיל בניסיונו לשכנע את ראש הממשלה שיימנע מלהעביר את קבר רחל לרשות הפלסטינית ההולכת ונוצרת כתוצאה מהסכמי אוסלו. נדב שרגאי הקדיש לנושא זה בכלל ולחנן פורת בפרט מקום רב בספרו על קבר רחל. הזיקה המורכבת - יש מי שיאמר בעייתית - של גורל הקבר למהלכי

40 'כולם היו בניה', מעט מן האור, תכר, י"ג בכסלו תשס"ח.

ולאישיותו של יצחק רבין עולה בפרק השביעי שהוכתר בכותרת הפרובוקטיבית, 'אדוני ראש הממשלה - זו מאמע רוחל',⁴¹ המבוססת על מה שנתפס כאותה אמירה קולעת שהושמעה בפגישה גורלית ושכנעה את רבין להשאיר את קבר רחל בחזקת מדינת ישראל בהסכם אוסלו, ולא להפעיל לגביו הסדר דוגמת זה שהושג בנוגע לבית הכנסת הקדום ביריחו. סיפורו הציורי של שרגאי מזווג את חנן פורת המגיע לרבין עם הרב פורוש שאותו פגש בדרך מקרה והוא שהוסיף לכוון המשכנע של תצלום האוויר של האזור שהביא עמו פורת את הטיעון המכריע - בכייה של 'מאמע רוחל'. מסופקני אם כוחו של הצמד המיוחד הזה, המייצג בדרך מקורית כל כך את פלגי הציבור הדתי ועומד בצורה מרתקת ביסוד הסיפור, היה הגורם היחיד שהשפיע על רבין,⁴² אך אין לי ספק שהסיפור חיזק את המודעות לקשר שבין רחל לרבין ובין שני ימי הזיכרון. ובלשונו של נדב שרגאי, שאיננו מתעלם גם ממשמעות אחרת שיוחסה לקרבת הזמן בין שני המועדים:

העובדה שרבין נרצח ביום פטירתה של רחל אמנו הייתה סמלית, אך הוענקו לה משמעותות סותרות. 'רחל בוכה בכי מיוחד על בנה רבין שלא נהרג ביד אויב אלא ביד יהודי' אמר חנן פורת. מכאן ולהבא ביום הזיכרון ליצחק רבין מדי שנה בשנה, היה פורת מלמד עליו זכות, ומזכיר כיצד נעתר לפניו הרבות והשאיר את קבר רחל בשליטת ישראל. רבים שציינו את יום פטירתה של רחל אמנו, נשאו באותו יום תפילה גם לעילוי נשמתו של יצחק רבין. הם ראו ביום רחל' הזדמנות לאיחוד ולקירוב לבבות... מנגד היו אחרים שעשו שימוש ביום הזיכרון לרחל אמנו כדי לחדד את ההבדלים התרבותיים בינם לבין קבוצות אחרות בארץ, כאילו היו אומרים: ראו אותנו וראו אותם. ראו את מי אנחנו זוכרים ב"א במרחשון וראו את מי הם זוכרים באותו מועד...⁴³

סיכומו של דבר, הסיפור הזה, על מעטה הסימבוליקה העזה שהוא אפוף בה, התפרסם ונקלט. הקישור העלילתי בין חנן פורת לרבין עשוי אפוא להניב פרות של פיוס ואחדות. יתרה מזו, עקרונית אפשר לראות ברחל דמות אם שעשויה להשתלב בדמות האב של רבין, וביום הזיכרון לרחל - יום המכנס את כל בניה תחת כנפי אהבת האם הנצחית. האם זה מה שקורה? בעומדו כשהוא לעצמו, יום הזיכרון לרבין מותקף בציונות הדתית בהחרפה הולכת ומתגברת. אביא כאן רק תגובות שאפשר לראות בהן - לדעתי - את פרי עטם של גורמים אחראיים,⁴⁴ וגם אלה מלמדות על עלבון ההדרה ועל העוינות כלפי המדירים המובעים בניסוחים מילוליים שאינם מותירים מקום לרמיון. כך כותבת חני

41 שרגאי, על אם הדרך (לעיל, הערה 34), עמ' 193-208.

42 לפי שרגאי: "יותר מכל השפיעה על רבין פגישה אחת עם חברי הכנסת חנן פורת ומנחם פורוש" (שם, עמ' 206). למיטב ידיעתי, שיחה אישית משמעותית בין רבין לאלקיס רובינשטיין, אז מזכיר הממשלה, השפיעה לא פחות אף שלא נתפרסמה. בריאיון שקיימתי עמו התברר כי הפגישה הייתה ב-15 ביולי 1995, אחרי מסיבה לרגל פרישתו של רובינשטיין מתפקידו כמזכיר הממשלה. השיחה הייתה בארבע עיניים והוקדשה כולה לסוגיית קבר רחל. רבין לא הרבה לדבר, אך התרשמותו של רובינשטיין, שהיטיב להכיר את רבין, ובכלל זה את שפת הגוף שלו, הייתה שהדברים נכנסו ללבו.

43 שרגאי, על אם הדרך (לעיל, הערה 34), עמ' 208-209.

44 למותר לציין, "גורמים אחראיים" הוא מונח סובייקטיבי. מכל מקום, ברור כי מחקר ממוקד יותר יצטרך לבחון את ההשוואה החוזרת ונשנית להתנהגותו של רבין בפרשת אלטלנה העולה בפרסומים רבים.

לדוגמה⁴⁵ הערה פובליציסטית שכותרתה 'הפסטיבל רבין החל', ומנכיחה את הכינוי "פסטיבל" בקשר לרצח רבין, וכך חגי סגל מתפלמס בדברים שכותרתם 'סיוט נובמבר':

בשבועיים האחרונים הקדיש 'ידיעות אחרונות' חמש כותרות ראשיות לאירועי הזיכרון של רבין: שתי כותרות לרגל התאריך העברי לרצח ושלוש לרגל התאריך הלועזי. זה מטורף. גם בארצות הברית נרצח בדורותינו מנהיג אומה, אפילו שלושה מנהיגים (שני האחים קנדי ומרטין לותר קינג), אבל ה'ושינגטון פוסט' וה'ניו יורק טיימס' לא נוהגים להקדיש לכך כותרות ראשיות שנה אחר שנה. עם כל הצער, צריך להמשיך הלאה. 'אל תביטו לאחור / הניחו להולכים', זימר יצחק רבין עצמו דקות ספורות לפני שנרצח, אבל את המורשת הלירית הזאת מקפידים יורשיו להפר. אין להם שום עניין בפיוס, רק בחרחור מדנים. אחר כך נדהמים כשאוהדי בית"ר שורקים בוז באצטדיון וכשגיידימאק מגן עליהם.⁴⁶

מנגד, העיסוק המתעצם ברחל מוביל לשפע אזכורים של רחל דווקא בשבוע הקריטי, מהם בהקשרים פוליטיים, לעתים בוטים,⁴⁷ מהם בהקשרים המסורתיים - תפילה וכדומה, ומהם בהקשרים פרשניים ניטרליים. כמה מהם נכתבו על ידי נשים והם ממשיכים בכך את המסורת של התייחסות נשית מיוחדת לרחל. מבחינה מספרית, הסך הכול של אזכורי רחל - גם אם לא כולם פוליטיים - מאפיל על אזכורי רבין. פה ושם מושג שילוב. למשל, תחת קורת גג אחת התפרסמו שני מאמרים:⁴⁸ לצד מאמרו של הרב יובל שרלו ('יום הזיכרון לרבין'), המפנה אל הציבור קריאה חד-משמעית להשתתף בזיכרונו באמצעות אמירה יהודית - אמירת משניות - מובא מאמר של פנינה נויבירט העוסק במישרין ברחל על בסיס ניתוח הסיפור המקראי. סיכום תשס"ט ברור אפוא מאוד: גילוי עיונות לאופני הזיכרון הנוכחיים לרבין, הרבה התייחסות לרחל, מעט מאוד שילוב ביניהם.

1. לקראת סיכום: הכיכר מול קבר רחל - "א כנגד י"ב במרחשוון"

זיכרון רבין, העומד כנגד זיכרון רחל, מעמיד אתגרי מקום וזמן הכרוכים זה בזה. סמלית, הכיכר עומדת מול קבר רחל. השמאל הפוליטי מקדש את הכיכר; ובמקום שכזה מתפתחת הפוליטיקה, ולא הזיכרון הישיר הנוצר את הצער והשלכותיו המוסריות

45 "קשה לדעת מהיכן להתחיל. עוד בטרם שככה סערת הפוגרום התקשורתית ביצהר הגיע שטרנהל עם קדם-פסטיבל ימי הזיכרון לרבין..." (בשבוע, א' בחשוון תשס"ט, 30.10.2008, עמ' 9).

46 מקור ראשון, 9.11.2007.

47 ראו למשל: "אך דווקא בתקופה זו שבה יש ערער קשה על דבקותנו בארץ ישראל וזכותנו לשבת בה, יש משמעות מיוחדת לתפילה על שיבת הבנים לגבולם בקבר רחל אמנו... נצח ישראל. הנצח הזה מלמד אותנו ומחזק אותנו מול כל שנאת האחים שממית עלינו שר הביטחון, מול כל העוול, הסילוף והרשע, שממיתה עלינו המערכת המשפטית, מול החד-צדדיות והעיוות של כלי התקשורת. בבית לחם, על אם הדרך לחברון, אנחנו קולטים את המסר: אף אחד לא יוכל לעם הזה..." (אורי אריאל, 'אמא של נצח', קוממיות, 125, ט"ו בכסלו תשס"ט) ועוד רבים.

48 שבתון, 394, י' בחשוון תשס"ט.

הישירות. פוליטיקה גוררת פוליטיקה שכנגד, ולדידי גדול החשש שהזיכרון בציבור הציוני-דתי ייותר זיכרון של עצרות בכיכר ולא של האבל האמיתי שקינן בה אי אז. אכן, היו שהתלהבו למראה אנשים דתיים מתפללים בכיכר רבין בצום גדליה, אך עם הזמן התברר כי הציבור הדתי בכללותו לא אימץ זאת. דומה כי מה שהיה ספונטני בשנים שאחרי הרצח, איבד את העוצמה להתמיד. כשבענייני מקום-זמן עסקינן, המוטיב של יציאה לרחבה בצומות

עשוי להמשיך להתפתח בהקשרים חברתיים, ובהתייחס לצום גדליה זה עשוי עקרונית לכלול גם את זכר רבין ובעקבותיו את הקריאה להידברות. כרגע נראה שנדרשת התעלות כדי להמשיך ולהתפלל ביום צום שגלומות בו ההיטהרות ובקשת הכפרה, דווקא באותה כיכר שבה הציונות הדתית מוכרזת שנה אחר שנה כלא-רצויה. אכן, בימים הראשונים שלאחר הרצח התחוללה בציבור הציוני-דתי התעוררות גדולה שהיו בה - לדעתי - מסימני גדלות הנפש, חיפוש ובדיקה מתוך השקפה שיש בה צד של הכרה באחריות לא-ישירה למעשה הנפשע; אחריות שנקשרה למוטיב המקראי-מדרשי של 'עגלה ערופה'.⁴⁹ רוצה לומר, הציונות-הדתית, או למצער חלק ממנה, הסכימה להיכנס בעול של אחריות מוסרית נעלה שעניינה העיקרי הוא ניצול הסיטואציה שאליה נקלעה לשידוד מערכות חינוכי גם בהעדר קישור ישיר לרצח, גם כשאפשר לתרץ "הרוצח לא משלנו", ובמעין הנחה סמויה שנענים בכך לרמז מנחה ממרומים. הניצול של צום גדליה לחשבון נפש כרוך בהנחות מוסריות מהסוג הזה, הנחות שתמציתן "להרגיש אשם גם כשיאנך אשם". לפי הנאמר לעיל, דומה שצום גדליה מנוצל כרגע באופן שונה לגמרי.

בר בכר, אחרי הרצח התחזק הקשר לרחל, וגם אם קשה להוכיח זאת במישרין, זוהי אחת מתוצאותיו. כשהתעצמות זו נשקלת על כפות המאזניים הדתיות-מוסריות היא מפחיתה מן הסתם את ערכו של צום גדליה. מלבד זה, נותרה השאלה: מה יהיו פני הקשר לרחל המתמקד - כך ציווה "אדוני הלוח" - דווקא בשבוע הזה, שבוע הזיכרון? כרגע, נראה שזיכרון רחל מתמלא משמעות עצמית משלו, והקשר לרבין איננו מוכל בו אלא בידי בורדים.

קשה לחזות איך יתפתחו מועדים אלו בעתיד ומה יהיה הקשר ביניהם בהתייחס לזיכרון רבין. ואם יורשה לי, אסיים בהצעה למנגנון מתאים. במקום ההטענה של מועד בתכנים, שבה פתחנו, נדבר במונחים פשוטים יותר של הרחבת משמעות, וההבדל איננו סמנטי גרידא. המנגנון שעשוי להציע הרחבה כזאת מסתמך על המנגנון התלמודי הידוע "חמישה דברים אירעו לאבותינו ב..."⁵⁰ רוצה לומר, סביב מועד בסיסי אחד כונסו מועדים נוספים. יש במקורותינו מודעות עמוקה שלא כל האירועים הללו אירעו

49 אחרי הרצח הרב אהרן ליכטנשטיין כתב ואמר דברים חשובים בסוגיה זו, ולא כאן המקום להאריך. ראו דרשתו בישיבת הר עציון, כ' בחשוון תשנ"ו, www.education.gov.il/moe/hagut, וראו גם: הרב אהרן ליכטנשטיין, 'לא עשב שוטה, ולא צמח בר', מימד, 6 (28), 1995, עמ' 6-9.

50 בעקבות המשנה: "חמשה דברים ארעו את אבותינו בשבעה עשר בתמוז וחמשה בתשעה באב" (תענית ד, ו). האמוראים הדנים בסוגיה זו בתלמוד מודעים לכך שלפי הנתונים המקראיים אין כאן דיוק מלא בתאריך (תענית כט, ע"א).

בדיוק באותו תאריך שאותו אנו מציינים. תאריכים משמעותיים בחודש תמוז מתכנסים ל"ז בתמוז, והוא הדין באלו של חודש אב המתכנסים לתשעה בו. הכללת המועדים השכנים באותו היום עצמו מחייבת מעורבות של הסבר מדרשי. האם תיתכן גם במועדים הנידונים במאמרנו הרחבה כזאת? האם ייאמר אי פעם "שני דברים אירעו לאבותינו בי"א במרחשוון", "שני דברים אירעו לאבותינו בצום גדליה"? האם יקשרו דרשני העתיד את המאורעות שברקע וידחסו אותם לנקודת זמן אחת שממנה עולה ורועמת הכרזה של רעיונות יהודיים אמיתיים? כל שאוכל לומר הוא כי מקבוצת המועדים צום גדליה, יום רחל ויום הזיכרון לרכין מבצבץ ערך סמלי בזמן. לא אנו קבענו את עיתוים בשנה, אך במבט ללוח אנו רשאים ללוש את סמליותם. אופיו של הרעיון היהודי שיצמח מאפקט מדרשי זה תלוי בנו.